

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ РОДУ ІМЕННИКІВ У ДАВНІХ ГРАМАТИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (XVI СТ. – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

У статті подано хронологічно викладений опис давніх українських граматик, починаючи з XVI ст. до першої половини XIX ст. (Л. Зизанія, М. Смотрицького, Й. Левицького, М. Лучкая, А. Коцака, О. Павловського, І. Могильницького, Й. Лозинського, І. Вагилевича, Я. Головацького та ін.). Оскільки граматики були першими мовознавчими працями, у них описово або з граматичним коментарем з'являється інформація про граматичну категорію роду. З'ясовано, як у цих граматах відбувалася еволюція категорії роду іменника, відслідковано кількісну зміну компонентів категорії роду від семи до трьох, з'ясовано критерії визначення категорії роду в граматах зазначених авторів (семантичний, граматичний, сполучуваності слів). Визначено перспективи подальших досліджень у напрямку розширення хронологічних меж.

Ключові слова: граматика; категорія роду; мотивація; семантичний критерій; граматичний критерій.

Періодизація історії українського мовознавства зумовлюється внутрішньою логікою розвитку науки про українську мову, проте вона не може не враховувати періодизації як історії української мови, так і історії українського народу [2, с. 13].

С. П. Бевзенко в історії українського мовознавства виділяє такі періоди: 1) зародження мовознавства у східних слов'ян (XI–XIII ст.); 2) староукраїнське мовознавство (XIV–XVIII ст.); 3) українське мовознавство XIX – початку XX ст.; 4) українське мовознавство радянського часу. Учений також зазначає, що в деяких працях з історії мовознавства усе давнє мовознавство до початку XIX ст. розглядається як донаукове, а зародження наукового мовознавства пов'язується із зародженням порівняльно-історичного вивчення споріднених мов, що датується початком XIX ст. Однак такий погляд на старе мовознавство не може бути виправданим, адже воно було такою ж мірою науковим, як і мовознавство XIX чи XX ст. [2, с. 13–14].

Ми ставимо за мету розглянути розвиток мовознавчої думки в Україні із давніх часів до середини XIX ст., зосередившись на дослідженні категорії роду. Хронологічно наша розвідка буде охоплювати XVI ст. – першу половину XIX ст., тобто перші три періоди розвитку українського мовознавства за класифікацією С. П. Бевзенка. Наше завдання – з'ясувати, коли і в яких лінгвістичних працях з'являється перший опис граматичної категорії роду, як відбувається її подальший розвиток, які зміни в структурі та сутності цієї категорії ми спостерігаємо до середини XIX ст.

На думку С. П. Бевзенка, перші справжні граматичні та лексикографічні праці з'являються в східних слов'ян лише в період східнослов'янського середньовіччя [2, с. 15]. С. К. Булич вважає, що майже до кінця XVI ст. ці розвідки присвячувалися книжній церковнослов'янській мові, а джерелами їх були візантійські взірці, що надходили з Болгарії чи Сербії, а подекуди були перероблені в Київській Русі [4, с. 5]. Мовознавчі праці були представлені здебільшого у вигляді граматик. Перші українські граматики написані церковнослов'янською мовою, проте «живі» розмовні елементи все одно знаходили в них відображення.

Ми не ставимо за мету докладно проаналізувати всі граматики, що були написані на території України та західноукраїнських землях до середини XIX ст., а прагнемо лише подати короткий хронологічний огляд найважливіших із них, оскільки саме вони були першими мовознавчими працями. Праці Л. Зизанія, М. Смотрицького, Я. Блоницького, А. Ф. Коцака, О. Павловського, І. Могильницького, Й. Лозинського, М. Лучкая, Й. Левицького, І. Вагилевича, Я. Головацького та ін. є тими розвідками, які ми розглянемо, звернувши особливу увагу на опис категорії роду іменника. Граматики цих авторів досліджувало багато мовознавців, таких, як М. С. Возняк, П. І. Горецький, Й. А. Багмут, В. М. Русанівський, С. С. Регушевський, Й. О. Дзендзелівський, Г. П. Мацюк, П. М. Лизанець, М. Ф. Наконечний, К. К. Цілуйко, В. В. Німчук, М. Мозер, С. П. Бевзенко, В. М. Тур, С. В. Сабліна, М. П. Дем'янюк, Т. І. Замлинський, О. В. Гриценко, В. М. Зубченко, С. С. Яворська та ін. Особливої уваги варта праця академіка М. С. Возняка, без якої огляд

галицьких граматик XIX ст. був би неможливий, оскільки саме він першим розгорнув їх широке монографічне дослідження [20].

Визначний етап розвитку мовознавства відкрила надрукована у Вільні «Грамматика славенская» (1596) Лаврентія Зизанія – перший в українському мовознавстві унормований підручник церковнослов'янської мови. Як зазначає М. П. Дем'янюк, у цій праці уперше слов'янські іменники були поділені на відміни, а дієслова – на дієвідміни, відкрито в слов'янській іменниковій системі орудний відмінок, сформовано правила орфографії [6]. Грамматика складалася з чотирьох розділів: орфографія, просодія (чи «прип'яло», тобто наголос і укладання віршів), етимологія (тобто морфологія) та синтаксис (проте про сам синтаксис у граматиці не йдеться) [4, с. 6]. І хоча в цій праці ще не було граматичного коментаря (і відповідно, теоретичного опису категорії роду), її все одно можна вважати відправною точкою для формування мовознавчих студій в Україні.

В. В. Німчук, високо оцінюючи цю граматику, зазначає: «Як перша спроба опрацювання фонетичної та морфологічної системи церковнослов'янської мови, виявлення її специфічних особливостей, «Грамматика» Л. Зизанія була значним кроком уперед у слов'янській філології» [15, с. 88].

Вершиною староукраїнського мовознавства стала «Грамматика Словенския правильное синтагма...» (1619) Мелетія Смотрицького, де грамати́ст подав повний і докладний курс граматики церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції [16, с. 6].

М. Смотрицький визначає рід так: «Родъ есть Мѣстоименіе(м) пола раздѣленіе» і виділяє в імені 7 родів: «Мужескій», «Женскій», «Средній», «Общій», «Всакій», «Недоумѣнный», «Преобщій». В. В. Німчук зазначає, що виділення М. Смотрицьким семи родів зумовлене тим, що йдеться «не стільки про граматичний рід, скільки про визначення статі: «Мужескій» (*той мужъ*), «Женскій» (*таа жена*), «Средній» (*тоє древо*), «Общій» (*той и таа Воевода*), «Всакій» (*юродъ, исполнь*), «Недоумѣнный» (*той или таа неасыть*), «Преобщій» (*той орель, таа ластовица*) [15, с. 105–106].

Роди імен пізнаються двома шляхами – «Правила общими / сиречь Знаменованіємъ» і «Правила Особными / сиречь око(н)ченіємъ». Автор подає відповідно сім правил визначення роду слова за семантикою. Але він усвідомлював, що за таким принципом охопити всі випадки неможливо, тому після визначення слів чоловічого, жіночого й середнього родів нагадує, що «вса имень роды познаваемы Славано(м) бывати з(ъ) оконч(н)іа» [15, с. 140].

Як В. В. Німчук, так і Є. С. Регушевський вважають, що сам автор граматики розумів складність визначення роду за семантикою, через те і звертається до суто граматичного критерію [15; 16; 18]. Тому можна вважати, що загальні правила визначення роду за закінченням називного відмінка однини більш вдалі, бо в них ідеться власне про граматичний рід.

Цікавим є той факт, що автор граматики в категорії займенників та дієслів виділяє п'ять родів («мужескій», «женскій», «средній», «общій», «всакій»), а у дієприкметників – три (чоловічий, жіночий і середній) [18, с. 140].

Подальшим кроком у розвитку граматичної думки стала «Грамматика славенскаго язика» (1763) Якова

Блоницького, яка налічує 428 рукописних сторінок. Праця насичена визначеннями, прикладами, поясненнями винятків із правил та поділена на три частини [6]. Категорія роду розглядається в другій частині – «Граматиці». Говорячи про рід, мовознавець спочатку зазначає, що «роды имень, мѣстоименій, глаголовъ, причастій и вспатныхъ суть три: мужескій, женскій, средній». Але потім, можливо, під впливом праці М. Смотрицького дописує, що «въ именахъ единыхъ еще два придаются къ тѣмъ...: общій, преобщій». Отже, на відміну від М. Смотрицького, мовознавець виділяє в імені 5 родів: «Мужескій» (*сей столтъ*), «Женскій» (*сія рука*), «Средній» (*сіє древо*), «Общій» (*сей или сіа сирота*) та «Преобщій» (*сія сова*). Про «всакій» рід Я. Блоницький пише, що «всакій родъ ѡ(т) нѣкихъ вводимый, не имѣется оу славанъ». Тож можемо побачити, що у власних міркуваннях автора структура категорії роду вже наближається до сучасної.

«Грамматика» Я. Блоницького є одним із важливих свідчень розвитку граматичної думки в Україні того часу. Еталоном для грамати́ста стали праці його попередників (Л. Зизанія, М. Смотрицького), а також сучасників (М. В. Ломоносова). Не можемо не погодитися з думкою М. П. Дем'янюк, що, незважаючи на те, що «Грамматика» Я. Блоницького в багатьох питаннях наслідує «Граматику» М. Смотрицького, автор подає багато власних граматичних міркувань [6].

1773 р. у Почаєві вийшло «Краткое потребнѣйшихъ ѡ(т) грамматическаго художества вешій собраніе...». Автор почаївської граматики виділяє 5 родів: «Мужескій», «Женскій», «Средній», «Всакій», «Общій», які розрізняє за допомогою вказівних займенників: «мужеска рода глаголются быти имена таа, котшрымъ приличнѣ приложити мощно мѣстоименіе сіе: *той*, женска, котшрымъ *та*, среднаго, котшрымъ *тоє*» [6]. М. П. Дем'янюк вважає, що автор не вніс помітних нових елементів у граматичну теорію та практику українського мовознавства XVIII ст. Однак в описі граматичних категорій він виявив певну самостійність, відмовившись від семикомпонентної категорії роду на користь п'ятикомпонентної.

На Закарпатті в 1788 р. з'являється грамматика А. Ф. Коцака. Як зазначає Й. О. Дзендзелівський, ця праця – «опис не української чи російської, а церковнослов'янської мови української (вужче – закарпатської) редакції» [7, с. 100].

Грамати́ст стверджує, що «у руссовъ же или славянъ суть точію четьри сіа: мужескій, женскій, нисякій и всякій». Однак, пояснюючи, за яким принципом визначають рід імен, учений, очевидно, під впливом авторитету М. Смотрицького про кількість родів дописує в одній з редакцій граматики ще чотири (*общій, всякій, недоумѣнный, преобщій*), але з суттєвими примітками. Відзначимо, що приклади автор подає лише для «общаго» та «недоумѣннаго» родів: «общаго рода су(т) имена имена... едали обрѣтаю(т)ся во російску языку» (*сей, сіа воевода*), «всякаго рода су(т) имена, имже вся три члена прилагателна... приложити(ся) могли, аще быся сицева обрѣтали, развѣ числительныхъ, наченше о(т) четьрехъ даже до ста», «недоумѣннаго рода су(т)

имена, о нихже недоумѣвае(т)ся просто ли мужское приемлю(т) или женское» (неясыть, гортань), «преобщаго рода су(т) имена рыбъ, пти(ц) и звѣрей, пресмыкающихся и насѣкомыхъ, обаче и та приемлю(т) истый свій родъ о(т) окончания» [6]. Тож граматику А. Ф. Коцака є першим посібником із церковнослов'янської мови на Закарпатті, де розвиток науки відбувався певною мірою відособлено у зв'язку з історичними та культурними особливостями краю.

Лінгвістичний процес XVI–XVIII ст. був не досить динамічним. Переважна більшість лексикографічних та граматичних творів залишилася в рукописах, а деякі навіть не збереглися до нашого часу. Вони не були доступні широкому колу читачів, тому певні аспекти з історії українського мовознавства дотепер залишились маловивченими [9]. Щодо категорії роду натрапляємо на різні погляди: кількість родів варіюється від трьох до семи, немає сталості в назвах родів, непослідовно визначаються критерії поділу на роди.

Мовознавчий матеріал, зафіксований у лінгвістичних працях XVIII ст., готував підґрунтя для створення граматики, яка відбивала б і відтворювала систему живої української мови.

Важливою для нашої розвідки є концепція С. В. Сабліної про те, що «після відкриття на початку XIX ст. порівняльно-історичного методу дослідження мовних фактів, у вітчизняному мовознавстві оформилися три напрями у вивченні східнослов'янських мов: учбовий, критичний та науковий. Граматики першого напрямку подавали тільки граматичні правила і визначення без будь-якого коментаря. У граматиках другого напрямку висвітлювали правила і норми мови із короткими описами і коментарями. І, нарешті, автори третього типу граматик порівнювали і зіставляли окрему мову із спорідненими мовами і діалектами» [19, с. 53]. Граматики, які ми розглядатимемо далі, належать до усіх трьох груп, і кожна з них має для нас певну цінність.

«Грамматика Малоросійскаго нарѣчія...» (1818) Олексія Павловського стала першою граматиною періоду формування української літературної мови на народній основі, яка відповідала новій ході розвитку української мови і рівню тогочасної науки про мову [5, с. 166].

Серед оцінок праці О. Павловського є як позитивні, так і негативні. Критично ставляться до його доробку М. Гатцук (не вважає цю книгу граматиною малоросійської мови); М. Петрова (оцінює граматику лише як історичну пам'ятку). П. Житецький, навпаки, оцінює працю як першу спробу виразити звуки малоросійської мови на письмі; П. Лавровський, П. Плющ, М. Наконечний відзначили прогресивний характер цієї граматики; І. Франко, М. Драгоманов підкреслювали значення цієї мовознавчої роботи [5, с. 167].

О. В. Гриценко зазначає, що композиція граматики не є традиційною (наприклад, «Грамматика» М. В. Ломоносова 1788 року містить 6 частин, хоча традиційним вважається поділ на 4 частини). Робота О. Павловського складається з двох частин: граматична (фонетичний і морфологічний розділи) та лексико-фольклорна [5, с. 168–169].

У першій частині праці, розділі «О частяхъ рѣчи» знаходимо інформацію про три роди імені – «мужескій, женскій, средній», проте коментаря щодо категорії роду немає. Зазначено лише, що «родъ і число у Малоросіянъ не имѣють никакого исключенія» [17, с. 4]. Це пояснюється тим, що О. Павловський готував не повну граматику української мови, а відзначив у ній «тільки те, що становить відмінності української мови від мови російської, тобто практично підготував диференціальну граматику української мови» [21, с. 6]. Та і сам автор «мислив свою граматику як працю передусім практичного значення» [14, с. 49], тому граматичному коментарю, очевидно, не надавав великої ваги.

Тож «Грамматика» О. Павловського є «першою мовознавчою працею нової української мови», у якій спостерігаємо спробу проаналізувати морфологічні особливості [5, с. 171], хоча в ній і не висвітлені деякі аспекти, особливо актуальні для нашого дослідження. Але беззаперечним є факт, що, «незважаючи на стислість, грамматика Павловського була важливою працею, що знайомила громадськість Росії з українською мовою» [4, с. 16].

Протягом XIX ст. у Галичині, де українська мова не була заборонена, вийшов ряд граматик української (руської) мови. Проте мова, яка культивувалася в цей час у Галичині, була дуже далека від народної. Це була суміш церковнослов'янської і російської мов, подекуди пересипана місцевими діалектизмами [1, с. 7].

Важливою для огляду галицьких українських граматик першої половини XIX ст. є видана в 1911 р. монографія М. С. Возняка «Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.» [20]. На думку М. С. Возняка, «три галицькі Українці працювали над написанням систематичних підручників граматики української мови» [3, с. 3]. Цими дослідниками, що започаткували граматичні дослідження на західноукраїнських землях, були Петро Паславський, Іван Лаврівський та Іван Могильницький.

Петро Паславський написав «Скорочену руську граматику», проте рукописи цієї граматики, «списані ним чіткою скорописею, зберігалися довгий час у його брата..., пізніше 1863 р. згоріли вони під час великого пожару в Раві» [3, с. 4]. Не багато відомо і про граматику **Івана Лаврівського** – «її рукописи досі не віднайдено» [3, с. 4]. Тож проаналізувати ці граматики щодо опису категорії роду не маємо можливості.

Більше інформації маємо про «Граматику языка славенорусского» (1823) **Івана Могильницького**. Із причин політичного й економічного характеру ця грамматика за життя автора так і не була надрукована, але рукопис її був добре відомий галицьким інтелігентам [19, с. 54]. Значення цієї праці важко переоцінити, бо, на думку М. Адрусяка, «І. Могильницький став духовним керманічем галицьких українців у 1815–1831 рр.» [8, с. 148].

Учений створив граматику словеноруської мови, хоча й дуже наближеної до галицького діалекту. Ця грамматика, за словами автора, «ість порадинымъ собраніємъ правилъ й оувагъ надъ оустною й писаною мовою» [3, с. 13]. У другій частині граматики в межах розгляду іменника знаходимо інформацію щодо категорії роду. Автор виділяє три роди – «мужескій,

женській і середній», вважаючи, що «знаком роду є народний звичай, та що сей знак не все певний і ясний, тому наводить певніші знаки: поль, окончене і склонене» [3, с. 21]. Відомо, що сам І. Могильницький визнавав залучення до своєї праці інформації з різних джерел, у тому числі граматики М. Смотрицького. Це ж стосувалося і «пізнання роду» [3, с. 74], принаймні кількісного показника цієї категорії. Проте в М. Смотрицького відсутній граматичний коментар, на який натрапляємо в праці І. Могильницького. Тож бачимо, що І. Могильницький не тільки виділяє три роди імен, що відповідає сучасній концепції, але й наводить власне бачення мотивації категорії роду іменника (і семантичний, і граматичний критерії), що було досить прогресивним для українського мовознавства того часу.

Кроком уперед у написанні порівняльного типу граматики треба вважати створення Михайлом Лучкаєм **«Grammatika Slavo-Ruthena» (1830)**. Праця надрукована латинською мовою не випадково: в умовах асимілятивної політики Угорщини, яка прагнула довести, що на Закарпатті здавна жили угорці, М. Лучкай вирішив повідомити ученим Європи про історію, культуру і мову рідного йому Закарпаття. Автор переслідував й іншу мету – допомогти українцям опанувати норми малозрозумілої їм церковнослов'янської мови, зіставивши їх із нормами місцевої говірки. Таким чином, М. Лучкай, на думку С. В. Сабліної, створив першу порівняльну граматику церковнослов'янської й української (говіркової) мов [19, с. 54–55].

У загальній своїй побудові грамика складається з передмови і чотирьох основних розділів. Стосовно роду іменників М. Лучкай зазначає, що «Мова має три роди: чоловічий, жіночий і середній. Роди пізнаються або за значенням, або за закінченнями» [11, с. 71]. П. М. Лизанець вказує, що, посилаючись на сучасних йому польських, чеських вчених, М. Лучкай стверджує: «відміни слід визначати не за закінченнями, а за родами. Наслідуючи їх я розглядаю іменники за родами і відмінками. Тому що є три роди, будуть і три відміни: 1-ша – іменників чоловічого роду – мужського полу, 2-га – іменників жіночого роду – женського полу і 3-я – іменників середнього роду – середнього полу» [10, с. 20]. Тож бачимо, що автор граматики типи відмін іменників розрізняє за родами, родів визначає три, а основними критеріями їх розрізнення називає семантику та закінчення іменників.

Грамика М. Лучкая вплинула певною мірою і на працю Йосипа Левицького – німецькомовну граматику **«Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien» (1834)**. Складаючись із трьох частин (орфографії, морфології і синтаксису), підручник, за визначенням М. С. Возняка, – це «невдатна компіляція головно трьох граматики, двох рукописних української мови (ідеться про граматики П. Паславського та М. Лучкая – В. П.) й граматики великоруської мови А. В. Таппе» [3, с. 93]. Тому зрозуміло, що Й. Левицький у своїй граматиці виділяє три роди, продовжуючи граматичну традицію попередників.

Після тривалих цензурних заборон і рекомендацій Йосип Лозинський надрукував польською підручник **«Grammatyka języka ruskiego (mało ruskiego)» (1846)**.

Книга складалася із передмови і двох розділів (фонетика і морфологія). У самій граматиці автор дуже виважено, як для свого часу, підходить до аналізу фізіологічної природи звуків, характеризує наголос, докладно розглядає відмінювання іменників та дієвідмінювання дієслів [19, с. 55–56]. У другій частині йдеться про частини мови «від загального правила пізнання роду зі значення», отже «*кóнь муж. р., конина жін. р., а кониско сер. р.*» [3, с. 123].

М. С. Возняк наголосив, що ця грамика була найкращою з усіх до неї виданих [3, с. 133], Ф. Міклошич вважав її найкращою з усіх відомих йому грамастик української мови, а С. В. Сабліна додає, що грамика Й. Лозинського була однією із найкращих галицьких грамастик I половини XIX ст. [19, с. 56].

У 1845 році вийшла **«Грамика малоруської мови в Галичині» Івана Вагилевича**. На думку М. С. Возняка, у цій праці простежується «перелицювання великоруської мови», тобто запозичення матеріалів з грамастик М. І. Греча (1827) та О. Х. Востокова (1831). Категорія роду в граматиці відображена трикомпонентною, з коментарем щодо віднесення іменників до певного роду [3, с. 160].

Одночасно з граматику І. Вагилевича з'являється **«Грамика мала руского язика для шкіл парафіяльних в Гальщиї» (1845) Теофана Глинського**, яка складалася зі вступу, двох частин і додатку.

Перша частина починається викладом про «імена річи», які «можуть бути троакого роду: або мужского, або женского (жіночого) або нѣакого» [3, с. 174]. Як бачимо, кількість родів уже традиційна для західноукраїнських грамастик, проте назва третього роду – «нѣакий», що можна пояснити прагненням автора до збереження мовних традицій (як у фонетичній, так і граматичній системах).

Головні риси **«Граматики Руского Азыка» (1849) Якова Головацького** запозичені з граматики великоруської мови О. Х. Востокова, обидві мають вступ та чотири частини, текст їх теж часто подібний. Від граматики Востокова взято і «означування роду з багатьома такими самими прикладами» [3, с. 218]. Мотивація категорії роду в граматиці Я. Головацького така: «въ закѡнченіяхъ именъ вообще є розличіе рода», проте враховує він і семантичний критерій: «мужеського роду є імена животних предметів мужеського пола., жіночого роду є імена животних предметів жіночого пола., середнього рода є імена животних предметів, «въ котрыхъ не показане розличье пола або котри означаютъ мале звѣря» [3, с. 229]. Отже, у граматиці Я. Головацького категорія роду іменників трикомпонентна та мотивована значенням і закінченнями.

Галицька граматична література I половини XIX ст. становила собою праці спочатку порівняльного, а потім описового характеру, неглибокі за змістом, наукова система яких обмежена описом церковнослов'янської мови і частково говіркової галицької чи закарпатської мови [19, с. 57]. Проте в них ми вже побачили зародження граматичної традиції визначення трикомпонентної категорії роду, певну сталість назв родів та три критерії мотивації роду (семантичний, граматичний та сполучуваності слів).

Можна стверджувати, що в першій половині XIX ст. почала формуватися регіональна наукова школа, нормативно-граматична за характером інтерпретації україномовного матеріалу. Її представниками були І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький. За твердженням Г. П. Мацюк, «вони розпочали граматичний опис української мови, який продовжили і

розвинули граматисти другої половини XIX ст.» [12, с. 3]. На Слобожанській Україні найбільш популярною та значущою була граматики О. Павловського, традиції якої продовжували граматисти XIX ст. Саме в подальшому відслідкуванні тенденцій, закладених у граматиках першої половини XIX ст., бачимо перспективи для мовознавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут Й. А. Рідне слово. Розвиток мови й мовознавства в УРСР / Й. А. Багмут, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1969. – 71 с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : [навч. посібник] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1991. – 231 с.
3. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. / М. С. Возняк. – Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1911 р. – 333 с.
4. Горецкий П. И. Изучение украинского языка в досоветский период // Белодед И. К. Изучение украинского и белорусского языков / И. К. Белодед, В. И. Борковский, П. И. Горецкий. – М. : Б. и., 1958. – 176 с.
5. Гриценко О. В. Мовознавці про «Граматику» О. Павловського / О. В. Гриценко // Вісник Запорізького національного університету. – Філологічні науки. – 2010. – № 1. – С. 166–172.
6. Дем'янюк М. П. Українське мовознавство XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дем'янюк Марина Петрівна ; НАН України, Інститут української мови. – К., 2006. – 22 с.
7. Дзедзелівський Й. О. Традиції М. Смотрицького в рукописній граматиці церковнослов'янської мови А. Ф. Коцака другої половини XVIII ст. // Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст.: Матеріали симпоз. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 100–105.
8. Замлинський Т. І. Іван Могильницький – видатний діяч українського національного відродження (до 180-ї річниці від дня смерті) / Т. І. Землинський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 693 : Держава та армія. – С. 147–152.
9. Зубченко В. М. Українське мовознавство 1918–1934 рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Зубченко Валентина Миколаївна ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – 18 с.
10. Лизанець П. М. Михайло Лучкай і його граматики / П. М. Лизанець // Лучкай М. Граматика слов'яно-руська / М. Лучкай ; Пер. з лат. П. М. Лизанця та Ю. М. Сака. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 5–33.
11. Лучкай М. Граматика слов'яно-руська / М. Лучкай ; Пер. з лат. П. М. Лизанця та Ю. М. Сака. – К. : Наукова думка, 1989. – 190 с.
12. Мацюк Г. Українське мовознавство XIX ст. крізь призму наукових шкіл / Г. Мацюк // Вісник Львівського університету. – 2004. – Вип. 34. – М. II. – С. 3–11.
13. Мозер М. Йосиф Левицький як борець за культуру «руської» (української) мови / М. Мозер // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – №15. – С. 447–460.
14. Наконечний М. Перша граматики «нової» літературної мови (До 150-річчя видання граматики О. Павловського) / М. Наконечний // Мовознавство. – 1968. – №5. – С. 43–51.
15. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 224 с.
16. Німчук В. В. Основоположні вчення «Граматики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В. В. Німчук // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : Матеріали симпоз. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 6–21.
17. Павловский А. Грамматика Малороссийскаго нарѣчя / А. Павловский. – СПб. : Типография В. Плавильщикова, 1818. – 116 с.
18. Регушевський Є. С. Трактатування М. Смотрицьким граматичних категорій роду та особи / Є. С. Регушевський // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : Матеріали симпоз. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 139–141.
19. Сабліна С. В. Історія української літературної мови XIX–початку XX ст. Частина І. Конспект лекцій [Електронний ресурс] / С. В. Сабліна. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – Режим доступу: <http://studopedia.org/1-511.html>.
20. Тур В. М. Мовознавчі спостереження М. С. Возняка [Електронний ресурс] / В. М. Тур. – Режим доступу : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine43-3.pdf>.
21. Цілуйко К. К. О. Павловський як мовознавець / К. К. Цілуйко // З історії української мови (До 150-річчя «Граматики» О. Павловського) [збірник статей / відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 3–16.
22. Яворська С. З теорії і практики навчання української мови у школах Галичини [Електронний ресурс] / С. Яворська. – Режим доступу : <http://www.ukr-in-school.edu-ua.net/id/132>.

В. Н. Понкратова,

Черноморський державний університет імені Петра Могили, г. Николаев, Україна

В статтю представлено хронологічне описання українських граматики, починаючи з XVI в. до першої половини XIX в. (Л. Зизанія, М. Смотрицького, А. Коцака, А. Павловського, І. Могильницького, М. Лучкай, І. Левицького, І. Лозинського, І. Вагилевича, Я. Головацького і др.). Оскільки граматики були первими мовознавчими творами, в них описательно или с граматическим комментарием появляется первая информация о грамматической категории рода. Выяснено, как в этих грамматиках эволюционировала категория рода имени существительного, отслежена количественная смена компонентов категории рода от

семи до трех, выяснены критерии определения категории рода в грамматиках указанных авторов (семантический, грамматический, сочетаемости слов). Определены перспективы дальнейших исследований в направлении расширения хронологических границ.

Ключевые слова: грамматика; категория рода; мотивация; семантический критерий; грамматический критерий.

V. Ponkratova,

Petro Mohyla Black Sea State University, Myukolayiv, Ukraine

The article is concerned with the genesis and evolution of noun gender in old Ukrainian grammars. It provides a brief description of old Ukrainian grammars from the 16th till the mid 19th century (L. Zyzanii, M. Smotrytsky A. Kotsak, O. Pavlovsky, I. Mohylnytsky, M. Luchkai, Y. Levytsky, Y. Lozynsky, I. Vahylevych, Y. Holovatsky et al.). Our task is to find out when and in which language studies the first gender description appeared, and how it developed, which changes in the structure and nature of this category can be seen until the mid-nineteenth century. Since grammars were the first linguistic studies, there is some information about gender in descriptions or grammatical commentaries. The 16th-19th century linguistic process was discovered to be not very dynamic. However, in the first half of the nineteenth century some outstanding grammar literature emerged in Western (I. Mohylnytsky's, I. Vahylevych's, Y. Lozynsky's, Y. Levytsky's, Y. Holovatsky's papers et al.) and Eastern Ukraine (O. Pavlovsky's grammar). These grammars were investigated in terms of the evolution of noun gender; the gender reduction from seven to three was traced; the criteria of grammatical gender were identified in these authors' grammars (semantic, grammar, distributive). The further research prospects include broadening the chronological limits. The article presents short historical linguistic research dedicated to the grammatical noun gender. This can help deepen a knowledge of the history of noun grammatical categories.

Key words: grammar; grammatical gender; motivation; semantic criterion; grammar criterion.

© Понкратова В. М., 2015

Дата надходження статті до редколегії 26.03.2015 р.